

ПРОИЗВОДСТВО НА ЗЪРНЕНИ ХРАНИ В БЪЛГАРИЯ (1878 – 1912)

Пламен ИВАНОВ

Abstract: *The article deals with the topic of traditional cereal production in Bulgaria in the period after the Liberation until 1912. Emphasis is placed on the factors that determine the state of this most important sector of agriculture, as well as the main trends in it. In this connection, the following issues are addressed: the agricultural population, the land ownership regime, the structure of agricultural production, the development of the grain production areas and others. The main problems on the way of the capitalist change of agriculture in Bulgaria, as well as the state policy for overcoming the backwardness and for agrarian modernization*

Key words: *agricultural industry, agriculture in Bulgaria, grain production*

JEL: N53

В многовековната история на България селското стопанство заема водещо място в нейния стопански живот, което се предопределя от комплексни и многообразни фактори – географско-климатични, икономически, политически, социални, народопсихологически и др. Отрасълт остава водещ и в периода след Освобождението до Балканските войни, когато страната тръгва по пътя на своето капиталистическо развитие. За традиционния аграрен облик на българското общество припомняме оценката на видния икономист и статистик Кирил Попов: „България е земеделска страна. Земеделието е всеобщ народен поминък, който едва през последните години започва да се прошарва от други неземеделски занятия“. (Поров, 1916, pp. 134-135). Въпреки че индустрията, която е нов сегмент в стопанската структура, се развива вече при по-благоприятни условия и постига определени резултати, до войните тя не успява да измести или да промени съществено доминиращата роля на аграрния сектор. Във вътрешен план характерните черти на селското стопанство са: примитивната техническа въоръженост, преобладаваща дребна поземлена собственост, много ниска степен на мелиорация, а в животновъдството – недоброкачествени породи. Към това трябва да се добави липсата на организирана кредитна система, която да бъде основата за осигуряване на ресурс в отрасъла, а това от своя страна предопределя проблема с неорганизирания земеделски кредит и лихварската дейност. Във

външен план трябва да се отбележи негативното влияние върху развитието на отрасъла, особено в първите години след Освобождението, на протичащата по това време в световното стопанство т. нар. „Дълга депресия“.

В България, от позицията на догонваща развитите икономически страни, водещата роля на държавата в икономическия живот е в голяма степен предопределена. По отношение на селското стопанство при слабото и неефективно производство и пазар на зърнени храни в страната, е необходимо тя чрез своята стопанска политика да създаде необходимите благоприятни условия и да реши редица проблеми, които са пречка пред развитието на отрасъла по нов западно-европейски модел.

За изходна позиция при нашия анализ на земеделието, в частност на производството на зърнени храни, ще дадем кратка картина за населението по професии в следосвобожденския период.

Според занятието си и средствата за прехрана населението на България е разпределено в следните 4 по-големи групи (Таблица 1).

Таблица 1.

Разпределение на населението на България според занятието и средствата за прехрана през 1905 г. (Роров, 1916, pp. 40-41)

ПРОФЕСИИ	НАСЕЛЕНИЕ	В % ОТ ОБЩОТО НАСЕЛЕНИЕ	В % ОТ АКТИВНОТО НАСЕЛЕНИЕ
1. Производство на сурови материали (земеделие, риболовство и мини)	3,110,880	77,1	82,60
2. Обработка и употреба на сурови материали (индустрия и търговия)	589,060	14,7	10,89
3. Администрация, войска и свободни професии	202,143	5	4,11
4. Домакински занятия и неточно определени професии	133,492	3,2	2,4
5. Всичко	4,035,575	100	100

Състоянието на българското население за професия (земеделие, риболовство и мини) и тенденцията в развитието в сравнителен план според данните на преброяванията са обобщени и изложени в следващата таблица (Таблица 2).

Таблица 2.

**Промени в професия- земеделие, риболовство и мини през годините
в проценти (Роров, 1916, р. 31)**

Професия	1887 г.	1892 г.	1900 г.	1905 г.
Производство на сурови материали (земеделие, риболовство и мини)	74,3	74	74,9	77,1

От изложените в Таблица 2 данни става ясно, че след Освобождението до началото на XX в. 82,60% от активното население се прехранва единствено със земеделие, от където идват и неговите основни доходи. Още повече, че ангажираните българи в земеделие не само не намаляват, но и се увеличават. През последните три преброявания групата на индустриалците и търговците е видно, че бележи посока на намаление въпреки водената политика от страна на държавата за насърчаване на индустриалното производство¹.

Таблица 3 показва как изглежда България в сравнителен план с някои водещи страни в света по отношение на професионалния състав на населението (Таблица 3).

Таблица 3.

**Процентно разпределение от активното население по професии
спред общото преброяване по страни (Роров, 1916, р. 41)**

Държава	Земеделие	Индустрия и търговия	Войска, администрация и свободни професии	Домашна прислуга и други	Всичко
България	82.6	10.9	4.1	2.4	100
Германия	35.2	52.4	6.2	6.2	100
Австрия	60.9	28.7	4.6	5.8	100
Унгария	69.7	17.8	4	8.5	100
Русия	58.3	25	7.4	9.3	100

¹ До Балканските войни се приемат три закона за насърчаване на местната индустрия през 1895 г, 1905 г. и 1909 г. (Държавен вестник, 22,28 януари 1895; 66, 26 март 1905; 53, 10 март 1909 г.), въпреки всички усилия и значителни жертви, които извършва българската държава за стимулиране на този отрасъл и с цел увеличаване на заетите в него резултатите са такива – намаляване процента на българите които изкарват своите доходи от работа в индустрията от общото население.

САЩ	35.9	40.4	4.7	19	100
Италия	59.4	31.9	5.1	3.6	100
Великобритания	11.9	67.2	7.5	13.4	100
Швейцария	30.9	57.9	4.7	6.5	100
Франция	42.7	46	6.7	4.6	100
Белгия	21.1	53.3	1	24.6	100
Холандия	28.3	52.8	8.1	10.8	100
Дания	48.2	37	7.2	7.6	100
Швеция	49.8	28.4	4.5	17.3	100
Норвегия	41	41.7	4.9	12.4	100

Въз основа на представените данни се налага категоричната оценка, че българите, ангажирани със земеделска дейност представляват най- голям процент сравнено с други страни, каквито са Германия, САЩ, Великобритания и др. В тях икономическият растеж е свързан преди всичко с развитието на индустрията.

След Освобождението в България протича процес на преразпределение на земята, наречен „аграрен преврат“. Той включва ликвидиране на турската собственост, както на едрата, така и на дребната, и нейното преминаване в български ръце, както и унищожаването на различни форми на принудителен труд в аграрните отношения. Процесът започва с началото на войната и приключва до средата на 80-те години на XIX в. Но дали Руско- турската война стои в неговата основа и дали тя играе роля на радикална буржоазнодемократична революция и допринася за ликвидирането на системата на многовековния османски феодализъм в българската историография съществуват различни тези и позиции (Penchev, 2008, pp. 49-74). Има достатъчно основания да се приеме, че в българските земи до Освобождението юридически феодалните отношения са ликвидирани и процесът по оземляване на българските селяни няма нищо общо с тях (Dimitrov, 2013, pp. 11-12).

През ноември 1880 г. се приема специален „Закон за подобряване на състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи“. Според него селяните-чифлигари получават правото да станат собственици на земите, които обработват. Държавата трябва да плати компенсации на избягалите собственици. Турското правителство упражнява силен натиск върху приложението на закона, включително и като използва всички средства на западната политическа дипломатия. Въпреки водената от либералните кабинети у нас последователна аграрна политика, обещанията за безплатно предоставяне на пустеещи турски земи не се изпълняват и законът остава неприложен на практика.

През февруари 1885 г. се приема нов Закон за господарските и чифлишки земи, който урежда юридически и финансово оземляването на българите за

сметка на турските господари. В закона се определят точно категориите господарска и чифлишка земя. Всеки, който е обработвал непрекъснато 10 години до приемането на закона от 1880 г. едни и същи земи, става техен собственик. Предвижда се отнетата земя от едрите турски собственици да им бъде платена. За целта правителството отпуска кредит в размер на 800 000 лв. Погасяването му трябва да бъде за срок до 10 години при лихва в размер на 6% годишно. Ако дългът не бъде изплатен в срок, земята следва да бъде отнета. Българите могат да станат пълноправни собственици на земята едва след погасяването на заемите към държавата.

Като се изключат изолираните случаи със земите в Югозападна и Североизточна България, държавата не помага финансово на българските селяни за тяхното оземляване поради крайно ограничения бюджетен ресурс, с който разполага. Не трябва да се пренебрегва все пак положителната роля на държавата по отношение на законодателната инициатива, която поема. Земеделските производители трябва сами да осигурят необходимия им кредит, което се оказва изключително трудна задача поради неразвитата още кредитна система в страната. Главен източник на капитал са лихварите, които предлагат изключително скъп и неизгоден заем. Българските селяни изпадат в силна зависимост, което от своя страна е пречка, както за развитие на сектора като цяло, така и за осигуряване на жизнения им стандарт и съществуване. Стига се до там, че поради невъзможността да обслужват получените кредити, част от оземлените селяни разпродават придобитите имоти и често изпадат в нищета.

Допълнителен удар върху аграрното стопанство нанася продължителната европейска селскостопанска криза, вследствие на която цените на земеделската продукция намаляват. В резултат на това към края на XIX в. броят на земеделските стопанства с над 100-500 дка се увеличава.

I. Разпределение, собственост и притежания на земеделска земя

Състоянието на аграрния сектор не е в полза на българските селяни преди Освобождението. В различните райони процентът на обработваема земя, която е в ръцете на мюсюлманското население, е различен като най-голяма е концентрацията – до около 60-70% в Югозападна България и 55-60%, в Североизточна България (Kostov, Veleva, Dimitrov, Penchev & Stoianov, 2011, p. 105). Сериозни позиции заемат едрите турски стопанства, особено в гъсто населените с мюсюлмани районите.

За определяне на общата картина в производството и пазара на зърнени храни в България в периода 1878 - 1912 г. е необходимо да се направи преглед на разпределението, собствеността и притежанията на земя.

Цялата използвана площ на България може да се раздели на три основни групи – експлоатирана земя, представляваща непокрита собственост; експлоатирана земя, представляваща покрита собственост и неексплоатирана земя. За първата категория съществуват статистически данни на база на проведени две официални анкети през 1897 г. и 1908 г., водени в Дирекция на статистиката. За другите две категория информацията е много оскъдна. Това важи с особена сила за експлоатираната покрита собственост предвид на това, че тя трудно може да се отдели от онази, която е ангажирана в пътища, шосета и други. Приблизително експлоатираната покрита собственост възлиза на 400 000 дка в селата и 14 000 дка в градовете. Или обобщено през 1908 г. цялата земя представлява 9 634 550 хка, от които експлоатираната непокрита е в размер на 7 982 451 хка или 82,9% от цялата земя. Ако се съпоставят тези данни с данните за 1889 г. ще установим голямо увеличение в размера на експлоатираната непокрита земя, тъй като през 1889 г. тя е била едва 5 604 630 или 58,2% от същата по размер обща земя (Роров, 1916, pp. 80-102).

Цялата експлоатирана непокрита земя по отношение на собствеността ѝ можем да разделим на две основни категории – обществена и частна. Към първата категория се отнася земята, собственост на държавата, окръжията, общините, църквите, училищата и други обществени учреждения. Към втората категория се отнася земята, собственост на физически лица – граждани и собственост на търговски дружества. От изложената информация в следващата таблица прави впечатление големия и постоянен процент обществена собственост, а това от своя страна дава отражение върху земеделското производство (Таблица 4).

Таблица 4.

**Състояние на собствеността (по характер на притежанието и размери)
върху непокрити имоти в България (Роров, 1916, р. 82)**

Собственост	Хектари земя през 1897 г.	Хектари земя през 1908 г.	В % през 1897 г.	В % през 1908 г.
Обществена	3,436,079	3,352,368	35.6	34.8
Частна	3,977,670	4,630,083	41.3	48.1
Всичко експлоатирана земя	7,413,749	7,982,451	76.9	82.9
Всичко неексплоатирана земя	2,220,801	1,652,099	23.1	17.1
Всичко земя	9,643,550	9,634,550	100	100

Цялата обработваема земя, без разлика от предназначението ѝ, е разпределена в отделни притежания. Във всяко притежание влизат – ниви, ливади, гори и др. при условие, че всички те са вписани в данъчните служби на едно лице и се намират в едно и също населено място. Статистиката събира сведения на база земеделска собственост по притежания, без разлика от предназначението ѝ. По този начин можем да разграничим два вида притежания – такива, на които стопаните живеят и плащат данък в същото място, където се намира имота им и такива, където стопаните живеят и плащат поземлен данък в друго населено място, а не на същото, където се намира имотът им. Първите притежания са се наричали „мъстни“ а вторите „паракендни“. Броят на отделните притежания през 1897 г. е – за първите 68,3% и за вторите 31,7% от общия брой 799 588 (Роров, 1916, р. 88). Паракендната форма има значение само за частната собственост и числата се отнасят за нея.

Средната големината на притежанията по категории собственост изложена в следващата таблица (Таблица 5).

Таблица 5.

Средна големина на единица притежание на недвижима непокрита собственост по видове (Роров, 1916, pp. 88-89)

Видове собственост	Средна големина на едно притежание през 1897 г. в декари	Средна големина на едно притежание през 1908 г. в декари
Частна собственост в т.ч.		
1. Мъстни	62,80	62,00
2. Паракендни	21,7	21,1
Обществена собственост в т.ч.		
3. Държавна	9,584.0	7,348.1
4. Окръжна	551.8	1,062.80
5. Общинска	6,253,2	6,643.3
6. Училищна	747.5	540.3
7. Църковна и манастирска	672.7	497.8
8. Джамийска и вакъфска	250.3	105.50
9. На БНБ и БЗБ	95.5	183.9

Типовете притежание условно могат да се разделят на 5 групи, както следва: дребни до 20 дка; малки от 20 дка до 100 дка; средни от 100 дка до 300 дка; големи от 300 дка до 1000 дка и едри над 1000 дка. Това разделение е направено

с оглед на земеделските стопанства, на които съответстват размерите на притежанията (Роров, 1916, р. 89).

Притежанието на земеделска земя, изложено в обобщен вид в Таблица 6 показва, че основната част е съсредоточена в ръцете на дребните и малките по размер земеделски стопани, представляващи 87,28%. Ако се прибавят и средните, процентът ще достигне до 98,9%, на които принадлежат 85,7% от цялата обработваема земя. Големите и едрите притежания представляват едва 1,1% от всички и обработват само 14,3% от експлоатираната земя. Тези данни могат да бъдат потвърдени и от информация за данъкоплатците в България през 1909 г., според която 90% са дребни и малки, плащащи поземлен данък до 50 лв., и само 10% са средни, големи и едри, плащащи над 50 лв. (Таблица 6).

Таблица 6.

**Големина на земеделските стопанства по притежания на земя
(Роров, 1916, р. 90)**

Притежания	Брой през 1897 г.	% през 1897 г.	Брой през 1908 г.	% през 1908 г.
Дребни	363,646	45.48	424,898	45.52
Малки	334,384	41.83	386,728	41.44
Средни	92,509	11,57	111,632	11,96
Големи	8,101	1.01	9,173	0.98
Едри	948	0.11	936	0.10
Всичко	799,588	100	933,367	100

През целия период 1878-1912 г. България се оформя като страна с характерна дребна и раздробена поземлена собственост. Затова има много причини, но най-съществени са начина на наследяване на земята и увеличаване броя на населението. Законът за наследството от 1890 г.² изиграва съществена роля за раздробяване на поземления фонд, защото условията за наследяване създават предпоставки за това. Според закона наследството се определя по два начина – по закон и по завещание. При наследяването на земя по закони (когато няма завещание) се предвижда извършването на натурална делба при равенство на наследниците от мъжки и женски пол. С тази разпоредба законът става главен източник на раздробяване на земята и същевременно пречка за установяване на благоприятни условия за по-ефективно развитие на този основен отрасъл в българската икономика. Разбира се, втората причина за проблема – нарасналото население, няма пряк негативен

² Държавен вестник, 20, 25 януари 1890.

ефект за разпокъсването на земята, а само косвен, при условие, че след получаването на наследство се образува ново домакинство и ако получената в наследство нова земя се отделя като самостоятелно земеделско стопанство.

II. Промени в производството на зърнени храни

През първите десетилетия след Освобождението производството на зърнени храни в България се влияе от техническата осигуреност на селяните и от нивото на техните агротехнически знания. И двата компонента са на много ниско равнище. Техника остава твърде примитивна без съществена промяна от преди 1878 г. като масово се използва дървеното рало. За разлика от развитите държави, където се практикува прогресивна плодосменна система, у нас доминира все още двуполната и триполната система. По отношение на земеделското обучение мерките не се предприемат бързо, а и често са недостатъчни.

Структурата на отглежданите култури до края на XIX в. не се променя в сравнение с преди Освобождението. Най-голям дял заемат екстензивните – зърнени храни, естествени ливади, картофи. Групата на интензивните култури включва: маслодайните, индустриални, фуражни култури, градини, лозя, варива и др. Зърнените, като част от първата група, имат най-голям дял. Фуражните култури (просо, соя, овес, люцерна, рапица и др.) се нареждат на второ място по големина на обработваемата площ на страната, заета с тях. Третото място се заема от лозята.

В зависимост от различните географски области и действащите в тях природо-климатични фактори могат да се открият типични райони при отглеждането на земеделски култури. Характерен район за отглеждане на зърно е Североизточна България, а също и района около река Дунав. Особеностите на климата в Южна България определят засаждане на култури, които се развиват при по-високи температура. В Кърджалийско, Дупнишко, Гоце Делчев и Петричко е широко застъпено отглеждането на тютюн. Оризопроизводството се развива в Пазарджик и Пловдив, а розопроизводството в Карловско и Казанлъшко и други.

Друг съществен проблем е екстензивният характер на българското селско стопанство. Селяните се опитват да решат произтичащите от това затруднения главно чрез увеличаване на обработваемата земя и на работната ръка, без да предприемат мерки за оптимизация на трудовия процес и осигуряване на модерна за времето си техника.

През 80-те и 90-те години на XIX в. държавата прави опити за подобряване на условията за производство и търговия на зърнени храни. Предприети са мерки за разпространение на агротехническите знания. В края на 1879 г. с княжевски указ се създава Образцов чифлик край Русе като държавно нисше практическико земеделско училище, като през 1883 г. прераства в средно. Организиран се

много курсове по лозарство, овощарство и др. През 1891 г. в Плевен се открива лозаро-винарско училище, а през 1897 г. се приема Закон за земеделското учение. Разработват се и различни инициативи с цел запознаване на селяните с новостите в отрасъла. През 1894 г. се приема закон за земеделските конкурси. В съответствие с него държавата финансира провеждането на ежегодни конкурси, на които може да се популяризират предимствата на техниката и да се стимулира отглеждането на нови земеделски култури (Marinova, 2010, pp. 84-85).

В началото на XX в. развитието на инфраструктурата на страната, промените в данъчното облагане и функциониращата вече кредитна система дават своето положително отражение върху земеделското производство. Районите, които са в близост до железопътни, шосейни или пристанищни обекти, значително по-бързо се развиват в техническо отношение и ориентират своето производство в износ за чужбина, въпреки че до войните около $\frac{3}{4}$ от производството отива или за натурална размяна или за лична консумация.

Най-важната характеристика за настъпилите промени в началото на XX в. е ясното и отчетливо взаимообвързване на земеделието с индустрията. Все повече сфери от селскостопанската дейност се обвързват с индустрията и започват да работят за нея. Зърнопроизводството захранва мелничарството, хлебопроизводството, сладкарството и други промишлени клонове. Все повече фермери започват да обработват и отглеждат и други индустриални растения като мак, хмел, захарно цвекло, сусам, но процентът им остава пренебрежително малък от общата обработваема площ.

Друга важна характеристика на земеделието е постоянното увеличаване на площите, заети със зърнени храни през годините, както може да се види от приложената Таблица 7. В структурата по видове артикули, ясно се очертава картината, в която най-голям дял от обработваемите земи са ангажирани с пшеница около 44% (от общите площи заети с зърнени храни), следвана от царевичката с около 25%. (Таблица 7)

Таблица 7.

Площи, заети със зърнени храни (по артикули) за периода 1899-1909 г. в хектари (Report, 1912, p. 541)

Култури Зърнени храни	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
Пшеница	807,489.19	915,473.00	979,569.95	1,009,627.88	977,190.05	980,422.05	1,040,140.15	825,686.00
Ръж	169,453.00	174,610.52	175,711.21	186,847.32	182,447.47	173,730.52	201,542.21	147,969.67
Смес	98,521.13	100,191.60	97,171.88	90,354.53	89,053.50	76,514.87	81,202.49	66,409.63

Ечемик	228,898.16	232,541.01	233,178.28	231,594.51	232,237.45	251,371.15	241,206.33	213,743.55
Овес	162,002.85	185,107.08	173,698.65	189,610.52	189,742.86	227,698.97	196,540.67	136,570.94
Лимец	14,762.90	15,146.82	11,190.40	11,347.06	8,959.29	10,711.91	8,991.40	14,016.99
Просо	22,029.33	8,843.79	10,537.72	14,457.84	39,325.99	19,903.32	13,219.05	22,827.45
Царевича	487,966.60	486,329.92	472,830.60	507,649.67	498,282.28	570,757.72	607,454.90	447,090.27
Ориз	4,046.67	3,313.57	2,955.41	2,376.30	2,358.51	2,386.66	3,903.57	3,224.09
Хелда	66.59	3.51	14.16	33.85	51.86	23.84	51.80	77.23
Всичко	1,995,036.32	2,121,560.82	2,156,858.26	2,243,899.48	2,219,639.26	2,313,521.01	2,394,252.57	1,877,615.82

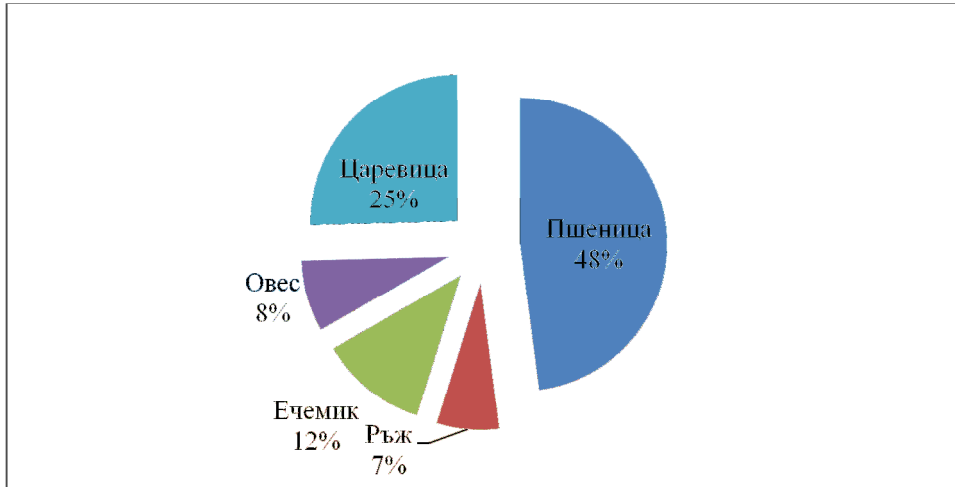
В началото на ХХ в. положението започва да се променя в благоприятна насока. Това се дължи на различни фактори – увеличен внос на техника, подобро кредитиране, нараства земеделската култура и това довежда до увеличени обеми на производство. През тези години е решен и проблемът със земеделският кредит, а и като цяло с банковата система в страната, което от своя страна води до регулиран и евтин заем за българските производители.

Таблица 8.

**Количество на земеделско производство (по артикули)
за периода 1899-1909 г. за сто килограма (Report, 1912, р. 548)**

Култури Зърнени храни	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1899
Пшеница	9,645,405	11,494,405	9,511,638	10,643,719	6,407,956	9,932,513	8,728,359	5,886,641
Ръж	1,968,629	1,974,233	1,806,664	1,914,736	986,322	1,423,567	1,754,248	1,182,542
Смес	1,318,379	1,309,016	1,071,480	1,041,094	457,426	811,077	861,009	751,338
Ечемик	2,781,089	2,811,087	2,488,785	2,614,438	1,474,508	2,462,639	2,029,568	1,447,892
Овес	1,653,053	1,622,663	1,361,602	1,724,935	1,076,416	1,633,280	1,358,037	837,306
Лимец	129,646	133,638	87,007	95,317	38,174	78,274	61,127	81,139
Просо	230,244	29,937	86,116	175,532	209,126	141,880	63,390	151,156
Царевича	5,800,610	3,240,648	4,608,067	7,056,446	3,576,366	5,262,239	5,200,122	5,197,635
Ориз	44,391	51,803	49,433	37,216	35,193	28,740	51,827	44,866
Хелда	512	38	56	106	168	55	194	399
ВСИЧКО	23,601,958	22,669,468	21,080,359	25,303,539	14,261,655	20,774,262	20,107,881	15,580,923

Видно от посочената информация в таблицата е, че в производството на зърнени храни на първо място е пшеницата със своите около 44% дял от общото зърнено производство. Във фигура 1 е представен процентният дял на отделните зърнени култури в България за 1908 г. (Фигура 1)

Фигура 1. Топ 5 на произведените зърнени култури в България през 1908 г. (в проценти)

Таблица 9 дава обобщената картина за промените в производството, стойността и размера на засетените площи със зърнени култури за периода от 1899 г. до 1912 г. (Таблица 9).

Таблица 9.

Изменението на производството, стойността и размера на заетите площи със зърнени култури (Botev&Kovachev, 1930, p. 197)

Година	Засята площ (хектари)	Производство (квинтали)	Стойност (лева)
1899	1 887 615,82	15 580 923	200 725 040
1903	1 995 036,32	23 601 958	270 715 040
1904	2 121 560,82	22 669 468	264 755 144
1905	2 156 858,26	21 070 848	266 000 489
1910	2 506 133,07	26 881 279	385 588 603
1911	2 523 738,09	28 763 049	397 552 475
1912	2 564 588,28	26 720 385	436 487 337

От представената таблица правят впечатление няколко неща. Първото е, че екстензивният характер на земеделието следва ежегодното увеличаване на заетите обработваеми площи, както може да се види нагледно. Второто е, че стойността на производството не се увеличава със същите темпове, както заета-

та площ. Това разбира се, от една страна се обяснява с различната цена на продукцията през годините, но и с навлизащите нови производствени технологии в навечерието на балканските войни. Трето- производството през 1912 г. се е увеличило с близо 53%.

Селскостопанската продукция представлява съществена част от българския износ. Зърнените храни имат висок дял от около 77% от общото количество земеделска реколта и съставляват 9/10 от целия износ на страната, следвани от скотовъдните продукти – около 10% и кожени изделия – 3%. За периода от началото на XX в. до 1912 г. общият износ се движи в диапазона от 9,4% до 29,6% от производството, а съществената част остава за натурална размяна или за консумация в страната (Botev&Kovachev, 1930, p. 195).

Няколко са основните пречки, които стоят пред българската държава за воденето на силна външнотърговска политика в отрасъл селско стопанство. Берлинският договор постановява Княжеството да спазва условията на търговските договори, сключени от Турция с европейските държави в началото на 60-те години на XX в., без да има право едностранно да ги денонсира. За тези договори е характерно, че се отличават с много ниски вносни и износни мита. До известна степен търговско-политическият режим, който се установява от Берлинския договор, създава условия, които не дават възможност на българската държава да води мобилна и ефективна самостоятелна външнотърговска политика, но последиците от войната върху стопанската дейност на страната изобщо не бива да се преувеличават (Penchev, 2008, pp. 49-74). На следващо място трябва да се посочи липсата на изградена инфраструктура, която да играе ролята на кръвоносна система в търговията със стоки, модерна за времето си производствена техника и агротехнически знания в населението. Тези обстоятелства предопределят малкият по размер износ на зърнени храни в сравнение с други страни като например Дания, Холандия и дори Румъния.

Същевременно могат да се посочат и отделни положителни факти от външнотърговската дейност на държавата по отношение на зърнените храни. В началото на XX в. например, в износната търговия за Египет България заема сериозни позиции. През 1905 г. експортът към тази държава е бил 2 783 666 т. брашно на стойност 23 413 египетски лири, като само за 1906 г. обемът на изнесената продукция е увеличен на 3 405 944 т. за 29 365 египетски лири. С тези стойности България се превръща в един от големите вносители на зърнени храни в Египет, нареждайки се до страни като Франция, Русия, Испания, Холандия и др. (Veleva, 2005, p. 112).

Показател за извършената модернизация в българското земеделие е бързото навлизане на машините в производството. Използвания земеделски инвентар

(плугове, рала, сеячки и др.) от 1893 г. до 1910 г. се увеличава 22 пъти. Българската държава се опитва по законодателен път да насърчи вноса на нова техника чрез провеждане на активна кредитна политика и организиране на мрежи от обучаващи специалисти за популяризиране на предимствата на новата техника. За съжаление обаче трябва да се отбележи, че увеличеният брой плугове и рала са на разположение главно на едрите стопани, които са много малка част от българските земеделски производители.

Голяма част от износа на селскостопанска продукция е в ръцете на чуждестранни търговски компании, които умело използват своя опит, свободен капитал и международни връзки, за да извлекат сравнително висока печалба. В първите години след Освобождението Anglo-Foreign Bank – Лондон изгражда свои бази във Варна и Бургас, заемайки значителен дял в износа на зърно. През 1890 г. в тази дейност се настанява и френската житарска фирма „Луи Драйфус и сие“, а също и друга крупна житарска фирма „Алатини и сие“. Двете фирми почти монополизират житната търговия в Южна България. В началото на XX в. голяма роля в търговията със зърнени храни играе австрийската фирма „Найфелд и сие“ (Economic History, 1981, p. 248).

Въпреки положените усилия и постигнатите резултати селското стопанство към края на първото десетилетие на XX в. изостава от тогавашните съвременни стандарти. То е с по-ниска стоковост от тази в развитите страни. Физическият обем на производството се характеризира със значителни колебания през годините. В голяма степен това се дължи на зависимостта на отрасъла от природните условия и в много по-малка от слабата мелиорация. Основна слабост на държавната селскостопанска политика е липсата на ясна цел за развитието на отрасъла. За разлика от другите отрасли в икономиката, тук няма ясно очертана приемственост в политиката на отделните правителства. Законодателните мерки често остават само на книга, а жертвите, които българската държава прави за останалите стопански отрасли, например индустрия, не водят до нужните резултати. Преди да бъде стабилизирано, българското селско стопанство е подложено на опити за трансформация към технически производства, осигуряващи пазар за зараждащата се индустрия, без да се направи подробен анализ за възможностите за това във финансов и стратегически план, а и да се отчете разпокъсаността на поземлената собственост.

REFERENCES:

Berov, L 1956, 'On the issue of the agricultural relations in Bulgaria during the Liberation', *Trudove na Visshia ikonomicheski institute "K.Marks"*, vol. 4, no. 2, pp.67-148. (in Bulgarian)

- Botev, S & Kovachev, Y 1930, *Agriculture in Bulgaria*, Izd. Ministerstvo na zemedelieto i darzhavnite imoti, Sofia. (in Bulgarian)
- Veleva, L 2005, 'The economic modernization of Bulgaria at the beginning of the twentieth century - achievements and conflict points'- *Cherno more mezhdou iztoka i zapada mitove, ideologia, istoria*, Izd. VSU, Varna, pp.111-119. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M 2013, 'The State and the Economic Development of Bulgaria from the Liberation to the Balkan Wars (1879-1912) - In Search of the Effective Politics', *Nauchni trudove na UNSS*, vol. 1, pp. 132-181. (in Bulgarian)
- Economic History of Bulgaria 681-1981*, 1981, Izd. Nauka I izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Kostov, Ev, L. Veleva, M. Dimitrov, P. D. Penchev & P. Stoianov, 2013 *Introduction to Economic History*, Izdatelski kompleks – UNSS, Sofia. (in Bulgarian)
- Marinova, M 2010, *Economic History*, Part Two Bulgaria, Izdatelstvo Faber, V. Turnovo. (in Bulgarian)
- Penchev, P 2008, 'Polemic about the Economic Consequences of the Russian-Turkish War of Liberation (1877-1878)', *Istoricheski pregled*, vol. 64, no. 3-4, pp. 49-74. (in Bulgarian)
- Popov, K 1916, *Economic Bulgaria*. Izd. na BAN. (in Bulgarian)
- Report to His Majesty Ferdinand I, King of the Bulgarians, on the occasion of the 25th anniversary of his rebellion on the Bulgarian throne 1887-1912*, Darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Plamen Ivanov – PhD student

University of National and World Economy

(The Department of Political Economy)

8mi Dekemvri str, Sofia

Tel.: (+ 359) 887601968

E-mail: Ivanov.pl@abv.bg